

Sjeveroistočna kajkavština

0.1. Sjeveroistočno područje kajkavštine* zauzimaju većinom govori koje je Ivšić, s obzirom na akcentuaciju, obuhvatio svojom IV, revolucionarnom skupinom govora (v.t. 2.1). To je područje od rijeke Zeline i Lonje na zapadu, Ivanić-Grada i Moslavačke gore na jugu, te Kalnika, Koprivnice i Drave, odnosno mađarske granice, na sjeveru. Na istok od tih govora nalaze se štokavski govori, s nepravilnom granicom, koji preko bjelovarskoga područja kao klin zadiru duboko u kajkavsko područje, blizu Vrbovca, a čine i dva veća i jedan manji otok na tom području. Na sjeveru kajkavština prelazi državnu jugoslavensku-mađarsku granicu, čineći tamo dva otoka. Sjeverno od ovih kajkavskih govora prostire se Ivšićeva I, konzervativna skupina govora.

Kasnije interpretacije i istraživanja pokazali su da po akcentuaciji sjeveroistočnih kajkavskih govora, kao ni govori prve skupine, ne mogu biti svrstani u jednu osnovnu skupinu, već u tri. Od tih govora ovdje će se u pregledu prikazati prvenstveno govori do Vrbovca na zapadu, dakle uglavnom govori na zemljištu koje je bilo uključeno u Vojnu krajinu, uključujući dubravsko i dijelom vrbovečko područje.

0.2. Iz dalje prošlosti obuhvaćenoga područja značajno je da je na sjeveru od njega prekinut slavenski jezični kontinuitet dolaskom Mađara u 10. stoljeću, pa su razdvojeni današnji hrvatski kajkavski govori od današnjih srednjoslovačkih govora, koji imaju značajne južnoslavenske crte. Neposredno nakon tih događaja, kralj Tomislav vjerojatno je u tadašnjoj Slavoniji formirao upravno-teritorijalne jedinice, župe, odnosno županije, sigurno na temelju slične starije plemensko-teritorijalne organizacije. Krajem 11. st. kralj Ladislav proveo je crkveno-teritorijalnu organizaciju, po kojoj je (po stanju u 14. st.) to područje obuhvaćeno s četiri arhidakonata zagrebačke biskupije. Nakon političko-teritorijalne organizacije u 13. st. cijelo je područje, osim manjeg dijela oko Virovitice, koje je posebna županija, objedinjeno u jednu županiju. Na istoku se granica križevačke, velike nove županije, uglavnom poklapala s granicom zagrebačke biskupije, odnosno s granicom srednjovjekovne Slavonije. Osim navedenih teritorijalnih jedinica, na jezičnu sliku imala su sigurno utjecaj i veća vlastelinstva, što je utvrđeno za veliko podravsko prodavičko, na zemljištu stare komarničke župe. Međutim, zbog velikih migracija po dolasku Turaka i ratova s njima, od 16. do 18. st., utjecaj tih jedinica na jezično stanje može se utvrditi tek u manjoj mjeri nego što je uobičajeno. Ovdje je kajkavština veoma mnogo izgubila u korist štokavskoga narječja. Godine

1538. Turci su opustošili kraj između Čazme, Križevaca i Dubrave, a stanovništvo je bježalo na zapad i preko Drave na sjever, gdje je stiglo do Slovačke i Moravske. Do 1552. g. Turci su zauzeli zemljište na jugu do rijeke Česme, koja je postala granica, a na sjeveru su zauzeli Viroviticu. Između Česme i Ilove Turci nisu naselili novo stanovništvo jer su taj kraj ranije napustili, 1594. g. Čini se da je na nekim mjestima i za Turaka tu bilo starosjedilačkoga stanovništva, npr. oko današnje Ivanjske, gdje je drukčija akcentuacija od one u ostaloj sjevernoj Moslavini, a s time se slažu i povijesni podaci. To je zemljište nanovo naseljavano nakon oslobođenja iz zapadnijih krajeva, sve tamo od Kalnika. Uz starosjedilačko stanovništvo tih krajeva oslobođeno su zemljište sigurno naseljavali i potomci onoga stanovništva koje je pred Turcima napustilo Moslavinu i zapadnu Slavoniju. Na sjeveru, u Podravini, područje oko Virovitice zauzeto je tek 1684. g. i tada također počinje njegovo naseljavanje sa zapada, ali je tu ostalo i dosta stanovništva iz vremena Turaka.

Za obranu od Turaka u 16. st. osnovana je Vojna krajina, koja je naseljavana martolozima, štokavcima s juga i istoka, a kasnije u nju uz starosjedioce prebjegavaju i štokavci s turske strane. Na početku 18. st. imala je Slavonska krajina oko 40 vojvodstava, upravno-teritorijalnih jedinica različite veličine, nakon čega dolazi do više reorganizacija. Veliku većinu mjesta koja danas postoje nalazimo i na početku 18. st., a susreću se i neka mjesta kojih danas nema.

0.3. Hrvatsko-srpska povijesna dijalektologija utvrdila je da se u 12. st. već može govoriti o postojanju naših narječja, odnosno protonarječja, kojih je vjerojatno bilo pet. Ovdje nas zanimaju dva, kajkavština te stara zapadna štokavština. U 14. stoljeću može se već govoriti i o pojedinim dijelovima narječja, idiomima nižega ranga, dijalektima. Periferija jezičnih područja obično je konzervativnija, kasni u razvoju. Takvo je područje bila Podravina, kao i srednjovjekovna Slavonija uopće. Čak i danas nalazimo u Slavoniji (staro)štokavskih govora u kojima na mjestu staroga vokala jata (koji je bio npr. u riječi *sijeno/seno/sino*, a kasnije se različito jednao s drugim vokalima), na njegovu mjestu postoji poseban vokal, fonem, koji nije ni *e* ni *i*, već glas između tih samoglasnika, zatvoreno *e*. Govori s takvom posebnom vrijednošću nađeni su oko Našica i u Gradištu kod Županje. Tako je danas također u većini kajkavskih govora, samo što se u njima s jatom izjednačio stari poluglas (vokal koji je bio na mjestu gdje danas imamo različite samoglasnike u riječi *međa/magla* i sl.).

Kakvo je bilo ranije jezično stanje na nekom zemljištu može se utvrditi na temelju zapisa iz ranijeg vremenskog razdoblja, po riječima koje je u to vrijeme preuzeo koji strani jezik te po govoru emigranata s toga zemljišta koji su na novom mjestu zadržali svoj pose-

* Ova je studija izšla u austrijskom časopisu »Wiener slawistischer Almanach« 14 (1984), 303–329. Ovdje se objavljuje uz manje izmjene s obzirom na drugi krug čitateljstva.

ban govor. Na žalost, s virovitičkoga područja, kao i iz cijele Slavonije, imamo malo takvih podataka. Dokumenti nisu na narodnom jeziku, uglavnom su na latinskome, pa budući da zasad ne znamo za sačuvane govore s toga područja (što ne znači da ih nema), ostaju nam zapisi riječi u latinskim tekstovima. To su uglavnom zapisi imena, i to prvenstveno toponima, nazivi zemljišta i mjesta u različitim dokumentima, ugovorima, zapisnicima, opisima i popisima zemljišta i mjesta.

Prema tim zapisima, na mjestu jata stajao je samoglasnik s posebnom vrijednošću, kvalitetom, sve do 16. stoljeća, što se moglo očekivati s obzirom na njegovu sličnu sudbinu u većem dijelu Slavonije. To se može zaključiti po tome što se u riječima, nazivima s tim glasom, katkad i istima, jednom piše *i*, drugi put *e*, što znači da na tom mjestu nije bio ni jedan ni drugi glas već vokal po kvaliteti između njih, dakle zatvoreno *e*. Zapisano je 1292. godine *Orihovci*, 1501. *Orehovci*, 1535. *Rečina*, *Bristje*, *Poričje*. Zbog toga je Pavičić mislio, ne poznavajući dovoljno principe razvoja jezika, da su tu bili izmiješani ikavci i ekavci.

Slično je bilo sa starim glasovima *o* ili *o^a* (nosni *on*) i *l^o* (slogotvorno *l*) – u *ruka/roka*, odnosno *vuk/vok* – koji su se u Slavoniji izjednačili u posebnom samoglasniku s vrijednošću između *o* i *u*, dakle zatvorenom *o*. Naime, na njihovu mjestu piše se sad *u*, sad *o*; npr. mjesto Prugovec zapisano je više puta tako: 1501. *Progowcz*, 1507. *Prugowcz*. Zapisano je, dalje, 1407. *Homok*, 1495. *Hom*, 1513. *Hwm*.

Navedeni stari glasovi izjednačeni su u cijeloj Slavoniji. To je, inače, jedna od važnih značajki kajkavštine. Istočna štokavština i čakavština jednačile su *o^a* s *u* (*ruka*), kojima se, osim u nekim perifernim govorima, kasnije priključuje *l^o*. No s obzirom na akcentuaciju sačuvanih staroštokavskih govora, te govore ne možemo držati kajkavskima, tj. ne može se reći da je sva Slavonija bila kajkavska.

Za razgraničenje štokavštine i kajkavštine u Slavoniji prije migracije kao pouzdan kriterij ostaje poluglas i možda još neke manje značajne pojedinosti, npr. leksem *joha/jalša*, *hruška/kruška*. Poluglas u Slavoniji također dugo čuva posebnu vrijednost, na njegovu je mjestu poseban samoglasnik sve do u 15. stoljeću. Ta je vrijednost bila, što se utvrdilo na temelju onimije, centralan, neizrast glas šva, kakav i danas postoji u kajkavskim govorima oko Ozlja, u slovenskom jeziku (gdje se *móglá* 'magla' izgovara s glasom poput engleskog *but*). Zbog kašnjenja takvoga razvoja, jednačenjem s *a* u štokavskim govorima, a s *jatom* u kajkavskima, možemo biti sigurni da je razgraničenje kajkavštine i štokavštine u Slavoniji potpuno tek u početku 16. stoljeća. Drugdje se taj razvoj odvijao ranije, a u Slavoniji, osobito Podravini, kao štokavskoj i kajkavskoj periferiji, kasnio je.

Iako je na virovitičkom području, upravo arhiđakonu Gušče bilo dosta crkvenih župa, dakle, bilo je i prilično naseljenih mjesta, ima relativno malo zapisanih imena, ali ipak ih je dovoljno da se sa sigurnošću može utvrditi da se tu govorilo kajkavski. Dok je još 1472. godine zapisano *Bosilowez*, a 1489. *Bossilazh* kod Motočićne, dakle još istočnije, što govori da nije bilo ni *-ec*, ni *-ac*, već glas različit i od jednoga i od drugoga (posebna vrijednost) kasnije potvrde s virovitičkoga područja dolaze samo s *e* na mjestu poluglasa. Godine 1517. zapisano je *Gradech*, isto tako 1524. i 1535. *Gradecz* (*in provincia Berzencz*). 1517. zapisano je *Nowawicz*, 1524. *Nowovyz*, što će biti *Nova Ves*, tj. 'novo selo', jer je 1535. zapisano samo kao *Nowa*. Godina 1540. i 1550. zapisano je *Jwgowecz*, danas Jugovo polje.

Gdje je mogla biti kajkavsko-štokavska granica u Podravini? Kajkavština na temelju potvrda sigurno išla do područja oko Slatine, dakle dokle i križevačka županija te zagrebačka biskupija, a ranije stara novačka župa (županija), odnosno dokle je išla srednjovjekovna Slavonija (Regnum Sclavoniae). Po jezičnim zakonima, znamo da odmah nakon područja za koje sa sigurnošću možemo reći da je bilo kajkavsko nije moglo doći nešto što je veoma različito. U prirodnom razvoju jezika jezične su granice oštre samo ako postoje i druge velike, značajne granice, prirodne prepreke, što je ovdje bila samo Drava. Inače u dijalektnom kontinuumu djelomično sličnih i djelomično različitih sustava postoje prijelazni govori, za koje je teško reći kojemu nadređenom, višem idiomu, dijasistemu pripadaju. Prema tome, iza kajkavskoga područja prostirao se, uži ili širi, pojas s prijelaznim kajkavsko-štokavskim govorima, koji su, idući na istok, bili sve manje kajkavski a sve više štokavski, upravo šćakavski. Međutim, za razliku od Posavine (gdje je kajkavština sezala do Požeškoga gorja), u Podravini imamo kajkavskih elemenata (u akcentuaciji, protetsko *v-*, npr. *vuho*, zatim *jalša*, *hruška* itd.) daleko na istok, do Donjega Miholjca i Valpova. Zato se može zaključiti da je dotud sezalo kajkavsko-štokavsko područje.

Većina se prijelaznih govora, pod utjecajem pridošlih novoštokavaca, razvila u štokavskom smjeru, među njima i neki današnji bilogorski graničarski govori s jačim novoštokavskim osobinama. I neki kajkavski govori, sigurno oni s dvostrukom zamjenom poluglasa (tip *pekel*, v.t. 4.3) potječu od tih prijelaznih govora.

I dio pravih kajkavskih govora na Bilo-gori razvijao se u dodiru sa štokavskim govorima. Kod pojedinih govora štokavski je utjecaj bio različitoga intenziteta. Kako je štokavski adstrat uglavnom jednak po osobinama književnomu jeziku, katkad je teško reći koji je od njih imao odlučujuću ulogu. Negdje su štokavci i kajkavci živjeli u istom selu, mogli su biti konfesijski podijeljeni ili ne. Drugdje su kajkavci i štokavci živjeli u susjednim selima, a neka kajkavska sela uopće nisu imala kontakt sa štokavštinom.

1. Prozodija

1.1. S obzirom na zastupljenost triju prozodijskih, akcenatsko-kuantitativnih obilježja – (1) mjesta siline (odnosno naglasaka), (2) kvantitete (opreke: dug – kratak vokal ili slog) i (3) modulacije (intonacije, kretanja tona: uzlazno – silazno) – te s obzirom na njihovu distribuciju (mjesto u riječi), u sjeveroistočnoj je kajkavštini pronađeno 14 stuktorno različitih tipova prozodijskih sustava, dok je u cijelom narječju pronađeno dvadeset tipova.¹ Između nekih tipova razlike su minimalne (u distribuciji nekog obilježja), dok su među drugima veće.

1.1.1. U deset tipova fonološku funkciju imaju, smislorslikovna su, sva tri obilježja, kako je to i u osnovnoj kajkavskoj akcentuaciji te u većini kajkavskih govora, a razlike su među njima u distribuciji obilježja.

Od četiri ostala tipa sustava u dva su relevantni mjesto i kvantiteta, u jednom kvantiteta i modulacija, a u jednom samo kvantiteta.

Zadnji je poznati podravski tip gdje mogu biti naglašena samo dva zadnja sloga (akcenatske) riječi a mjesto ovisi o kvantiteti ultime (zadnjeg sloga): ako je duga, ujedno je i naglašena, a ako je kratka, naglašena je penultima (predzadnji slog). Opreka po kvantiteti postoji i ispred naglašenog sloga. Primjeri: *lastav'ica*, *lastav'ic'e*; *p'i'tal*, *pi'tali*. Fonološki se može uzimati da je silina fiksišana, stalno na predzadnji mori riječi.

Za neobičan sustav koji je sličan tomu, u kojem također mogu biti naglašena samo dva zadnja sloga riječi, ali u kojem je modulacija duge penultime fonološka, Ivšić je kao primjer naveo Jagnjedovec. Međutim, Jagnjedovec danas ima akcentuaciju gdje je također relevantna samo kvantiteta, a penultima se obično realizira uzlazno, ali može i silazno, dok je npr. u Virju redovna silazna intonacija, a u Đurđevcu modulacija ovisi o rečeničnoj intonaciji.

1.1.2. Od dva tipa sustava u kojima su relevantni mjesto i kvantiteta, u jednom, koji je pronađen samo u Donjim Zdelicama kod Bjelovara, naglašena mogu biti tri zadnja sloga riječi. No treći slog od kraja riječi može biti naglasen samo ako je dug, ultima ako je duga i zatvorena, a samo na penultimi postoji opreka po kvantiteti u naglasenom slogu. Opreka po kvantiteti ne postoji izvan naglašenoga sloga. Primjeri: *ja'g'oda*, *p'i:tati*, *ka:p'ut*, *leti*.

U idućem sustavu, u kojem su također relevantni mjesto i kvantiteta, opreka po kvantiteti postoji i izvan naglašenoga sloga, a u mjestu naglasaka nema ograničenja. Zabilježen je u Otrovancu u Podravini. Primjeri: *ja'g'oda*, *p'i'tajte*, *pi't'ati*, *ka:p'ut*, *let'i*.

1.1.3. Od deset tipova sustava u kojima su fonološka tri prozodijska obilježja, dva su tipa posebno zanimljiva jer u njima postoji fonološka modulacija i u kratkom slogu, što nije tipično za kajkavštinu. Takva akcentuacija dolazi u govorima koji su u kontaktu sa štokavštinom, a utvrđena je u desetak raštrkanih sela na Bilogori, u istočnoj Podravini i Moslavini, npr. u Reci, Cigleni, Ivanjskoj. U nekima od tih mjesta govori se i štokavski, npr. u Reci. U većini govora s tom akcentuacijom ne postoji fonološka kvantiteta izvan naglasaka. Karakteristično je da opreka po modulaciji postoji i u zadnjem i u jedinom slogu riječi, i dugom i kratkom, ali u zadnjem slogu samo onda ako je zatvoren. Kako su riječi sa silaznom modulacijom izvan prvoga sloga riječi rijetke, mogao bi se taj tip interpretirati tako da se uzima kako je modulacija fonološka samo u prvom i jedinom slogu. U ostalim slogovima sa silinom slog je uzlazan, a primjeri sa silaznim naglasima u tim položajima smatrali bi se iznimkama, kao i u književnom jeziku. Primjeri: *s'ela* Gsg, *s'ela* part. akt. f. 'sjela', *n'ós* (uz *n'ós*) imp. 'nosi', *don'és*, 'donesi', *ž'ivin'ar* 'veterinar'.

1.1.4. U nekoliko mjesta s tim sustavom zabilježene su u nekih govornika i zanaglasne duljine, npr. u Novoj Ploščici, pa bi to bio drugi tip sustava s modulacijom i u kratkom slogu, koji ima opreku po kvantiteti i u zanaglasnom položaju. Primjeri: *v'ódom*, *ž'ene*.

1.1.5. Ostalih je osam sustava tipično za kajkavsku akcentuaciju: u njima je modulacija fonološka samo u dugom (i naglasenom) slogu. U četiri od njih opreka po kvantiteti dolazi samo u naglasenom, a u četiri i u prednaglasnom slogu, tj. tu imaju nenaglašenu duljinu. U bilogorskim i istočnopodravskim govorima najrasprostranjeniji je tip u kojem ultima, osim izuzetno u ekspresivnim i stranim riječima, ne može biti naglašena.

1.1.6. U Donjoj Glogovnici kod Križevaca, Donjim Mostima kod Novigrada Podravskoga i nekim moslavlačkim govorima, npr. u Bojani, zastupljen je tip koji se od prethodnoga razlikuje u tom što može biti naglašena zatvorena ultima, npr. *ka:p'ut*, ali *let'i*. U tom položaju modulacija je, kao i u jednosložnim riječima, silazna.

1.1.7. Prošireniji je tip u kojem može biti naglašena i duga otvorena ultima (*leti*); i to oko Dubrave, Ivanić-Kloštra, oko Kloštra Podravskoga i sjeverno od Križevaca.

1.1.8. Neobičan je idući tip u kojem može biti naglašena i kratka i duga zatvorena ultima, bez fonološke modulacije u kratkom slogu, odnosno s istosmjernom opozicijom u tom slogu, Naime, neke riječi i oblici riječi mogu biti uzlazno i silazno modulirani (dijakronijski, riječ je o starijoj silini u tom položaju), a neke samo uzlazno (noviji naglasak). Primjeri: *s'elo* i *s'elo*, ali samo (inf.) *dič*, *d'et*, 'staviti' prema *d'opt* 'dobiti', *osi:šit*, *b'og*. Takva akcentuacija utvrđena je u dijelu govora u Čazmi, u nekim okolnim selima, zatim u G. Garešnici, V. Trnovitici itd.

1.1.9. U iduća četiri tipa opreka po kvantiteti poznata je i u prednaglasnom slogu, što je tipično za kajkavštinu, npr. *ja'g'oda*, *mla:t'imo*. Ti su tipovi smješteni na periferiji područja, manje na istočnoj, više na zapadnoj.

1.1.10. U prvom tipu ultima ne može biti naglašena. Govori s tim tipom većinom su se smjestili zapadno od Križevaca (Ivšičev tip IV⁶), zatim u D. Sarampovu (predgrađu Ivanić-Grada) i u Jabučeti kod Bjelovara (dijakronijski nije tip IV⁶). U nekim govorima s tim tipom, npr. u Erdovcu i Podgajcu kod Križevaca i u Jabučeti, zabilježeno je da se prednaglasna duljina realizira silazno, kao cirkumfleks, iza kojega slijedi kratak slog sa silinom, dakle realizira se kao neka vrsta dvoslogovnog naglasaka, Doppelakzent, naravno drukčiji nego onaj u Slavoniji.

1.1.11. Tip koji se od prethodnoga razlikuje po tome što može biti naglašena samo zatvorena ultima, a ne i otvorena (*ka:p'ut* – *leti*) utvrđen je u Velikom Brezovcu kod Vrbovca.

1.1.12. U idućem tipu može biti naglašena i otvorena duga ultima (*leti*) i taj je tip zastupljeniji od prethodnoga. Dolazi na zapadu, npr. Vukovcu ispod Kalnika, Črečanu kod Zeline, Poljani kod Ivanić-Grada, gdje je riječ o Ivšičevom tipu IV⁵, zatim na istoku, gdje nije navedeni Ivšičev tip, u Špišić-Bukovici, Starom Gracu i Bušetini.

1.1.13. U Vaški kod Podravske Slatine zastupljen je tip sustava u kojem postoje i prednaglasne i zanaglasne fonološke duljine. Sekereš je taj tip uvrstio u slavonske štokavske naglasne tipove kao XII. tip (Sekereš 1977). Budući da je vaščanski govor, po drugim osobinama, kajkavski, potrebno je i njegovu akcentuaciju uvrstiti u kajkavsku tipologiju, samo što ona u njoj zauzima posebno mjesto. Od ostalih crta vaščanske akcentuacije treba spomenuti da u (akcenatskoj) riječi mogu biti dvije duljine, nema fonološke opreke po modulaciji u kratkom slogu.

1.2. S obzirom na realizaciju nadodsječnih oznaka, 14 nabrojanih tipova prozodijskih sustava čine tri skupine. U prvoj su skupini govori u kojima ne postoji opreka po kretanju tona, fonološka modulacija. U drugoj su skupini tipovi u kojima ta opreka postoji samo u dugom slogu i u trećoj skupini tipovi u kojima ta modulacija postoji i u kratkom slogu.

1.2.1. Kada u nekom sustavu ima manje jedinica, polje je njihova ostvarivanja šire. U govorima u kojima nema opreke po kretanju tona naglašeni se slog može, u načelu, realizirati ravno, uzlazno i silazno, kao što je to u podravskim govorima s takvim sustavom, o čemu je bilo govora naprijed. Dalje, realizacija može biti normirana, tj. redovna je jedna modulacija, što osobito vrijedi za neke položaje u riječi. U svim sjeveroistočnim kajkavskim govorima koji nemaju opreku po tonu u jedinom ili zadnjem slogu – taj je slog redovno silazan, na što utječe samo rečenična intonacija. Modulacija može biti uvjetovana i individualno, tj. jedna osoba govori

češće s jednom modulacijom, druga s drugom. To je uočeno kod kratkog naglašenog nezadnjeg sloga.

1.2.2. U najvećoj skupini govora, koja je tipična za kajkavštinu, realizacija je prozodijskih obilježja uglavnom onakva kakva je opisana za većinu kajkavskih govora, s jednom posebnosću u dijelu govora koji su u kontaktu s novoštokavskim govorima, tj. osjeća se utjecaj štokavštine. Naravno, to ne čudi jer je u dijelu tih govora ona utjecala i na sustav, a ne samo na izgovor.

1.2.3. Spektrografska analiza, istina ograničenoga opsega, omogućila je pretpostavke o fonološkoj relevantnosti prozodijskih pojava. U govorima koji imaju fonološku modulaciju samo u dugom slogu za modulaciju je relevantno kretanje tona u naglašenom slogu. Akut je redovno uzlazan, rjeđe ravan, a cirkumfleks je redovno silazan. U nekih govornika ima značenja i idući slog: kod akuta je idući slog viši ili na istoj visini kao i naglašeni, a kod cirkumfleksa je idući slog niži od naglašenoga sloga.

U govora koji imaju fonološku modulaciju samo u dugom slogu za modulaciju je relevantno kretanje tona u naglašenom slogu. Akut je redovno uzlazan, rjeđe ravan, a cirkumfleks je redovno silazan. U nekih govornika ima značenja i idući slog: kod akuta je idući slog viši ili na istoj visini kao i naglašeni, a kod cirkumfleksa je idući slog niži od naglašenoga sloga.

U govora koji imaju fonološku modulaciju i u kratkom slogu bitno je kretanje tona u naglašenom slogu. To je razumljivo jer u tim se govorima razlikuje uzlazna i silazna modulacija i u jednosložnim riječima i u zadnjem slogu riječi. Kvantitativni odnosi u tim govorima odgovaraju uglavnom Miletićevim, manje Maretićevim, podacima o štokavskim govorima, a veće su razlike u odnosu na podatke koje donose Ivić i Lehiste.

2. Prozodij dijakrono

2.1. S genetskog gledišta, kako je već rečeno, po akcentuaciji većina govora pripada Ivšičevoj IV. skupini i osnovna im je značajka tzv. unakrsna metatonija cirkumfleksa i akuta². U tim je govorima također došlo do regresivne metatakse siline s kratkoga sloga, pri čemu se na prednaglasnoj duljini pojavio noviji kajkavski akut, koji je mogao izazvati navedene metatonije (*pí:tati* ← *pí:tati*).

2.2. Dva od Ivšičevih tipova, i to 3. i 4., nemaju drugih značajnijih promjena, osim unakrsne metatonije, a koje već nisu poznate i I. skupini (koja najbolje čuva osnovnu kajkavsku akcentuaciju). Razlika je između 3. i 4. tipa u tome što je u 4. silina povučena s otvorene ultime (*l'eti*), a u 3. nije (*léti*). (Po istoj se značajci razlikuju i prva dva i zadnja dva tipa od navedenih šest. I u drugim osnovnim akcenatskim skupinama ima takvih sustava koji se razlikuju samo po toj osobini, a ima ih i u drugim hrvatsko-srpskim narječjima.) Ivšičev tip IV⁴ ima dva podtipa: u jednom je govorima silina povučena sa svake duge ultime (*l'eti*, *k'aputi*), a u drugima samo s otvorene (D. Glogovnica).

2.3. Češći su sustavi u kojima je došlo do progresivne metatakse siline s kratkih slogova, npr. *jag'oda* → *ǰagoda*. To su Ivšičevi tipovi 1 i 2, od kojih prvi ima naglašenu dugu ultim a drugi ne.

2.4. U trećoj skupini govora, na zapadu područja, došlo je do još jedne značajne promjene – do progresivne metatakse siline s dugih slogova, uz pojavu nove prednaglasne duljine, npr. *pí:t'amo*, *ta:nc'ati*, uz *pí:tati* (Ivšičevi tipovi 5 i 6). Ivšić (1936: 81) kaže da su to tipovi »s metatoniranim akcentima $\hat{\ } i \sim$ samo na preposljednjem slogu i s regresivnom metataksom tih akcenata sa

daljih slogova«. Međutim, sigurno je da se ne radi o metataksi dvaju naglasaka, već samo jednoga, tj. prije metatakse došlo je do ukidanja opreke među njima, jer su doživjeli istu sudbinu, suprotno stanju na penultimi. Vjerojatno je modulacija u kojoj su se izjednačili bila uzlazna, a do metatakse je došlo zbog pojave novijeg akuta u primjerima kao *pí:tati*. Ta se pojava može usporediti s metataksom cirkumfleksa u posavskim govorima.

2.5. Osim značajnoga otkrića unakrsne metatonije i progresivne metatakse Ivšić je u nekim govorima uočio i odmah pokušao objasniti neka odstupanja. Po njemu je u takvim primjerima potrebno pretpostaviti drukčiji polazni naglasak. Kada su u pitanju pojedine riječi, primjere koje Ivšić navodi možemo tumačiti na taj način (npr. naglasak kao *mlá:tla* i *mlá:tle* u Reci). Međutim, kada u čitavim kategorijama riječi, odnosno oblika, nemamo očekivanu modulaciju, odnosno kvantitetu i kada se idući na istok broj takvih kategorija povećava (izuzimajući govore nastale naseljavanjem sa zapada), a smanjuje se broj kategorija koje odgovaraju pretpostavljenom stanju, onda je potrebno i drugo tumačenje. Odstupanja su u modulaciji u tome što nema akuta od cirkumfleksa, dok prema akutu redovno dolazi cirkumfleks, a na mjestu očekivanoga osnovnoga cirkumfleksa, rjeđe i akuta, nalazi se kraćina. Na primjer, umjesto *gově:dina*, prema pretpostavljenom osnovnom obliku *gově:dina*, u mnogim govorima nalazimo *govedina*, odnosno *góvedina* (što predstavlja polazni oblik *gov'edina*) i *gově:dina* (što bi odgovaralo polaznom obliku *govedi-na*). U nekima od tih govora *góvedina* je sigurno nastalo od *gově:dina*, što dokazuje lik *póseikel*, od *posè:ikel*, prema *pósekli*.

2.6. Na istoku kajkavskoga područja, na Bilo-gori i u istočnoj Podravini, u dvadesetak sela, te u većini sjevernomoslavačkih govora, osim u nekoliko sela oko Ivanjske, stariji kajkavski akut prelazi dosljedno u cirkumfleks, a cirkumfleks nije prešao u akut. U nekoliko sela nalazimo i prijelazno stanje s djelomičnom metatonijom akuta. Već je Ivšić uočio tu pojavu u jednom govoru (Donjim Mostima), ali je nije uzeo u obzir u svojoj genetskoj tipologiji i klasifikaciji kajkavštine (vjerojatno stoga što ju je uočio samo u govoru manjega sela ili naknadno kada je rad već bio gotov – podatak spominje u bilješki ispod crte). Pokazao sam da takva akcentuacija čini poseban tip u kajkavštini, koji je ravnopravan ostalim Ivšičevim osnovnim tipovima, odnosno govori s tom akcentuacijom čine skupinu koja je adekvatna ostalim Ivšičevim osnovnim skupinama.

Uočljivo je da je danas takva akcentuacija na području koje je bilo raseljeno, pa kasnije nanovo naseljavano i gdje je bilo velikih promjena u strukturi stanovništva. Svakako, nameće se zaključak da treba računati s utjecajem novoštokavštine, u kojoj je ista sudbina cirkumfleksa i akuta. Međutim, može se misliti na još jedan element. Na Bilo-gori i u sjevernoj Slavoniji sigurno su bili govori s unakrsnom metatonijom cirkumfleksa i akuta. Dalje na istok, u Slavoniji, mogli su se redati govori sa sve manje kategorija u kojima su uopće metatonijski cirkumfleks i novi praslavenski akut zastupljeni a karakteristične su za centralne kajkavske govore. Na drugoj strani, u srednjoj Slavoniji, nalazili su se stari (zapadno)štokavski, šćakavski govori u kojima se čuvaju akut i cirkumfleks. Naravno, nema ih u kategorijama tipičnim za kajkavštinu i nema regresivne metatakse kratkoga naglasaka. Između tih dviju skupina govora mogao se nalaziti pojas govora gdje je akcentuacija na

polu puta, tj. provedena je regresivna metataksa kratkoga naglaska i metatonija akuta, ali nema metatonije cirkumfleksa.

U tom pogledu zanimljiv je govor Vaške u kojem u nekim kategorijama uduljinu karakterističnu za kajkavštinu, bilo cirkumfleksnog bilo akutskog porijekla, postoji i zanaglasna duljina karakteristična za staroštokavske govore, npr. u pl. imenica sr. r.: *sè:la*; prema kajkavskom *sè:la* i staroštokavskom *sè:la*.

2.7. U nekoliko govora formiranih u novije vrijeme, od 18. st. dalje, vidi se utjecaj nekoliko osnovnih kajkavskih akcentuacija. Posebno su zanimljivi govori u kojima su (pod utjecajem govora s naglaskom ograničenim na dva zadnja sloga riječi) u velikoj većini riječi, odnosno oblika riječi, naglašena također samo dva zadnja sloga riječi. U imperativu i nekim pojedinačnim riječima može biti naglašen i koji drugi slog. Takva je akcentuacija u Otrovancu, Starom Gracu, Špišić-Bukovici i Jabučeti. Primjeri: *jab'uka*, *lop'ata*, *pi:t'amo*, *star'oga*, ali *pi:šite*, *pi:tajte*, *iština*, *prijatelj*.

3. Vokalizam sinkrono

3.0. U sjeveroistočnoj kajkavštini pronađeno je osam različitih tipova vokalskih sustava s obzirom na broj jedinica u naglašenom i nenaglašenom slogu, dugom i kratkom. Međutim, ako one sustave u kojima u dugom slogu dolazi dvoglas *ie* (na mjestu jata i poluglasa, koji su se izjednačili) uzimamo kao posebne tipove s obzirom na govore u kojima u istom položaju dolazi monofontong *e*-tipa ili sekundarni dvoglas *ei*, onda ima dvanaest tipova. Za takvu interpretaciju ima puno opravdanja jer je slična pojava u štokavštini (s izuzetkom slavonskoga staroštokavskoga dijalekta) jedan od bitnih kriterija za klasifikaciju dijalekata. Ako se gleda i na distribuciju vokala u leksiku, što znači njihovo porijeklo, tada se razlikuje 19 tipova, odnosno skupina govora. Naime, u različitim govorima dolazilo je do različitih jednačenja protojedinica. Jedan strukturni tip objedinjava više genetskih tipova.

Tipovi se najviše razlikuju po tome postoji li u sustavu samo jedan vokal *e*-tipa ili dva, zatim postoji li isto tako samo jedan vokal *o*-tipa. S obzirom na distribuciju, odnosno na porijeklo, razlike kod vokala *o*-tipa u tom su je li došlo do jednačenja refleksa *oⁿ* i *l^o* s kojim drugim vokalom, *u* ili *o*, ili nije došlo.

Tipovi će se prikazivati u vidu formule od tri člana, gdje će na prvom mjestu stajati broj jedinica u kratkom naglašenom slogu, na drugom broj jedinica u dugom naglašenom slogu i na trećem broj jedinica u kratkom nenaglašenom slogu. Na prvo mjesto stavljen je kratki naglašeni slog jer je on u većini govora položaj maksimalne razlikovnosti. Dugi nenaglašeni slog ne navodi se posebno jer je u njemu stanje isto kao u dugom naglašenom slogu.

3.1.1. *Tip 7-7...* Tipovi koji imaju sedam vokala, i koji odgovaraju polaznom sustavu većine kajkavskih govora, nisu zastupljeni u graničarskim govorima, već u zapadnim i sjevernim susjednim govorima. Kod vokalizama bez dvoglasa *ie* takav je tip u nekim govorima zapadno od Vrbovca, npr. u Gredi, zatim u Đelekovcu kod Koprivnice, a sudeći po Ivšićevim bilješkama i u Lupoglavu kod Ivanića.

Vokalizam³ je

– u kratkom naglašenom slogu:

i – e – ė – a – o / o – o – o – u,

– u dugom slogu: i: – e: – ė: – a: – o: – o: – u:

Kosom crtom (/) odvojeni su alofoni koji za isti, homologi vokal dolaze u različitim govorima ili u istom govoru. Kod drugih tipova bit će primjera da za različite, nehomologne vokale dolazi ista vrijednost, ali u različitim govorima.

U Đelekovcu i zapadno od Vrbovca, barem u nekim govorima, refleks *oⁿ* = *l^o* otvoreniji je od kontinuantne etimološkoga *o*. Iz govora s tim tipom vokalizma nema podataka za kratki nenaglašeni slog, tj. je li jednak kratkom naglašenom ili je u njemu došlo do neutralizacije *o* i *o*.

3.1.2. *Tip 6-6-6.* Vokalizmi sa šest jedinica u svim položajima bez dvoglasa *ie* zastupljeni su u graničarskim govorima, ali na njihovoj periferiji, na zapadu i, manje, na istoku. Ako se uzme u obzir i realizacija, onda ti vokalizmi izgledaju ovako:

– kratki (naglašeni i nenaglašeni):

i / i̇ – e / ė – ė – a – o / o – u / ü

– dugi:

i: – e: / ė: – ė: – a: / a: – o: / o: – u: / ü:

Kada se uzme u obzir i distribucija, odnosno porijeklo vokala, onda se mogu razlikovati tri skupine govora, tri genetska tipa s ovim strukturnim tipom. U prva dva od njih vokal *u* potječe od staroga *u* te od refleksa izjednačenih *oⁿ* i *l^o* (*dú:ša*, *rú:ka*, *vú:k*). Razlika je među njima u distribuciji, odnosno porijeklu, vokala *e* u kratkom nenaglašenom slogu. U jednim govorima taj vokal odgovara osnovnom kajkavskom kratkom jatu i poluglasu, kao i u kratkom naglašenom slogu, npr. *dē:nes*, *posel*, prema *NApl žē:ne*. S obzirom na realizaciju, vokalizmi s *ȯ*; za staro dugo *a* (npr. *gl̄:va*), i s *u*: zastupljeni su u govorima oko Ivanić-Kloštra, vokalizmi s *ü* (npr. *liik*) u nekoliko sela kraj Ivanić-Grada, zatim u Kloštru Podravskom i okolnim selima, vokalizam s *a*: u Vrbovcu i Gradecu itd. (Realizacija fonema označenoga s *ü* nije jedinstvena u svim područjima i govorima, a kreće se od tek zamjetno pomaknutog *u* prema prednjoj artikulaciji, povišenog *ü*, do potpune srednje labijalizirane artikulacije. Tako je i u govorima koji imaju vokalizme s različitim brojem jedinica i drukčijom distribucijom.) Lončarić

Drugi se vokalizam sa šest jedinica u svim položajima razlikuje od prethodnoga u tome što vokal *e* u kratkom nenaglašenom slogu ne odgovara starijem kajkavskom kratkom vokalu na mjestu jata i poluglasa, već kajkavskom osnovnom dugom vokalu istoga porijekla. U govorima s tim tipom navedeni primjeri glase *dē:nes*, *posel*, *žē:ne*, tj. u kratkom nenaglašenom slogu došlo je do neutralizacije *e* i *ė* u srednjem, ali u tom položaju postoji novi *e*, koji odgovara starijem dugom *e*; odnosno dugom *e*: u drugim oblicima riječi, a dobiven je pomakom naglaska s duge naglašene ultime, npr. *kr'umper*, *p'ovem*, prema *krumpé:ra*, *pové:ste*. U nekim govorima iz prve skupine koji razlikuje *e* i *ė* u kratkom nenaglašenom slogu fakultativno dolazi do njihove neutralizacije, ali se redovno čuva posebna vrijednost *e* kada stoji prema dugom slogu.

U trećoj skupini govora sa šest jedinica u svakom položaju refleks *oⁿ* i *l^o* izjednačen je s *o*. U većini tih govora *u*(/), difuzni niski vokal, realizira se kao *ü* (u Jagnjedovcu *ne*). Specifično je stanje u Hlebinama gdje su se *e* i *ė* u nenaglašenom položaju većinom izjednačili u srednjem *e*, npr. *m'ogel*, *v'osek*, ali se u nekim riječima na mjestu *e* čuva posebna vrijednost kao reducirani glas, bliz glasu *šva*, npr. *d'oš'el*, *l'on'eč* ili *d'ošl*.

3.1.3. *Tip 6-6-6/5.* U Tedrovcu i Prečecu kod Ivanić-Grada potvrđen je vokalizam koji je jednak vokalizmu

sa šest jedinica u svim položajima (refleks o'' i l^0 izjednačen je s u), osim u zagnasnom slogu gdje dolazi do jednačenja o s u , npr. NDsg *me:so*, (mésò), *odra:sla*.

3.1.4. *Tip 6-6-5.* U nekim govorima na Bilo-gori i u istočnoj Podravini (s $o'' = l^0 = u$) u kojima je došlo do jednačenja e i ξ u kratkom nenaglašenom slogu u primjerima kao *kr'umper*, *p'ovem*, prema *krumpé:ra*, *pové:ste* ne stoji novi kratki e , već dolazi e kao i u ostalim kratkim nenaglašenim slogovima. U nekima od tih govora na topolovačkom području, gdje je granica između govora s tipom 6-6-... i govora s tipom 6-5-... na istoku supostojе sustavi s 5 i 6 vokala u dugom slogu, odnosno dolazi do fakultativnoga jednačenja e : i e : u prvoj vrijednosti.

3.1.5. *Tip 6-5-6.* U govorima u kojima je došlo do jednačenja e : i e :, u vrijednosti e ili ei/ej (se: l Gpl od *s'élo*) razlikuju se tri skupine govora, kao i u govora s tipom 6-6-6. U dvije od njih također je refleks $o = l^0$ izjednačen s u , a u trećoj s o . Prve dvije skupine razlikuju se po distribuciji, odnosno porijeklu kratkoga nenaglašenoga e .

Vokalizam koji čuva starije stanje, tj. u kojem se u kratkom nenaglašenom slogu razlikuju refleksi jata i poluglasa, kao e , od staroga $e = e''$, imaju govori na dubravskom području i neki govori na Bilo-gori, npr. govor u Babetoku. Vokalizam u kojem su se osnovni kajkavski e i ξ u nenaglašenom slogu izjednačili, u vrijednosti e , gdje je dobiven novi e u starijem dugom slogu, zastupljen je također u nekim bilogorskim i sjevernomoslavačkim govorima, npr. u Šušnjariima.

U podravskim govorima s ovim tipom vokalizama izjednačen je refleks o'' i l^0 s o npr. *ro:ka*, *ro:k*. U nekima od njih, npr. u Hlebinama, supostoji taj sustav sa šestočlanim vokalizmom tj. e : i e : (takva je vrijednost nenapetoga, odnosno kompaktnoga prednjega vokala) izjednačuju su fakultativno u e . U Virju je to jedini sustav. Rečeno je da u većini podravskih govora stari u ima vrijednost $ü$.

3.1.6. *Tip 6-5-5.* Rijetki su govori u kojima je samo pet jedinica i u kratkom nenaglašenom slogu uz pet vokala u dugom slogu. Takav je sustav pronađen u nekim bilogorskim govorima, npr. u G. Mostima, te u Ladini kod Dubrave, i to u govorima koji mogu imati dugu naglašenu ultimtu, pa nije došlo do pomicanja naglaska u primjerima kao *pové:m*, *krumpè:r*.

3.1.7. *Tip 5-6-6.* U Reci kraj Koprivnice i Zabrđu kod Dubrave postoje vokalizmi koji se razlikuju od svih ostalih vokalizama bez dvoglasa *ie*, i to po tome što u njima položaj maksimalne razlikovnosti nije kratki naglašeni slog. U njemu ima manje jedinica nego u dugom i kratkom nenaglašenom slogu. U tim je govorima u kratkom naglašenom slogu izjednačen refleks od $\check{e} = poluglas$ s onim od $e = e''$ u vrijednosti e , npr. *dénes*, *mögel*, *žéne* Gsg i NApI. U drugom slogu čuvaju se posebne vrijednosti, i to e : ($\leftarrow e = e''$) te ravni diftong ei ($\leftarrow \check{e} = poluglas$), npr. *svét:t* 'svět' i *svéit* 'svijet'. U nenaglašenom slogu postoji također dvoglas, vrijednost ei , na mjestu starijeg dugog naglašenog sloga, npr. *póveim* prema *poveimo*, *beila:nek* 'bjeljanjak' prema *be:il* 'bijel'. Međutim, vokalizmi tih dvaju sela razlikuju se po distribuciji a i e , tj. dijakronijski po porijeklu: u Zabrđu za poluglas stoji u leksēmima (odnosno u naglašenom položaju) a , dok je u gramatičkim morfēmima e , kao i u Reci u svim položajima, npr. *pákel* prema *pékel* 'pakao' u Reci. (Po ovoj riječi, gdje se vidi različit refleks poluglasa, ti se govori mogu nazvati tipom *pakel*, odnosno *tanek*, dok suprotno od njih u Plješivčkom prigorju postoje govori tipa *pekal*.)

3.1.8. 5-5-5. U istočnim bilogorskim i podravskim govorima najčešći je vokalizam s pet jedinica u svim položajima u riječi, koji kao i književni jezik s dvosložnom varijantom slijeda *ije*, odnosno ekavskom varijantom, ima ove vokale: $i(:)$, $e(:)$, $a(:)$, $o(:)$, $u(:)$. Fonetska vrijednost vokala varira između pojedinih govora, većinom kod $e(:)$, koje se kada je fonološki kratko realizira kao e , e i ξ , a kada je dugo kao e ili e , npr. *žéna*, Sedlarica kod Pitomače, *s'čéza* Sandrovec kod Bjelovara, *me:so* Turnašica kod Virovitice itd.

3.1.9. Na graničarskom području nema govora u kojima je dvoglas *ie* u dugom slogu kao refleks jata i poluglasa a imaju sedam vokala, kao ni govora bez toga dvoglasa također sa sedmočlanim vokalizmom. Nalazimo ih na sjeverozapadnoj periferiji sjeveroistočnih govora, ispod Kalnika i na zelinskom području. U Črečanu kod Zeline i u kratkom nenaglašenom slogu razlikuje se sedam jedinica. U istom govoru i u Kalniku te nekim zagorskim govorima, kao i u nekim govorima sa sedmočlanim vokalizmom bez *ie* (Đelekovec), refleksi o'' i l^0 otvoreniji je od refleksa staroga o , vrijednost o ili o , u kratkom slogu, a nekada i u dugom, uz o'' (*ro''ka* 'ruka'), prema o i u od o (*bö:s* i *b''o:s*).

U selu Kalniku i kratko naglašeno staro o realizira se obično kao o ili o ako ne slijedi prednji vokal, a ispred sloga s prednjim vokalom realizira se kao $ö$, tj. povišeno, odnosno s artikulacijom pomaknutom naprijed, npr. *n'öt* ili *n''öt* 'nokat' prema *n'öti* 'nokti'. Također se i e u naglašenom slogu izgovara obično kao dvoglas, npr. *st'éza* uz *stéza* 'staza'.

Za te je govore karakteristično da u nekim položajima i morfēmima, npr. u Nsg imenica i pridjeva s. r. tvrdih osnova, umjesto staroga o dolazi e , koje je redovno u nešto drukčijem odnosu sa susjednim fonēmima nego starije e (od jata i poluglasa). Na primjer, ispred e od o nema umekšavanja l , npr. *mé:se*, *pr'esile* 'prosiló'.

3.1.10. *Tip 6-6-6 s ie.* U ostalim graničarskim govorima s *ie* izjednačen je refleks $o'' = l^0$ s u , pa u naglašenom slogu nema više od šest jedinica. Specifično je stanje u nekim govorima u zagnasnom slogu.

Kod govora sa šest jedinica u sva tri položaja mogu se s obzirom na distribuciju, odnosno porijeklo *ie* i e razlikovati tri skupine. U prvoj skupini, s naglašenom (dugom) ultimtom kratki je nenaglašeni vokalizam jednak naglašenom. Realizacije su pojedinih vokala u različitim govorima i položajima različite. U Apatovcu kod Križevaca i Bojani kod Čazme prema kratkom o u domog je slogu uo , npr. *m''öj*, dakle dvoglas kao i kod prednjih vokala. Prema kratkom a dolazi dugo o : ili a : npr. *kr'ava*, *kr'öf*, ili *kr'a:f*. U Vrtlinskoj kod Čazme vrijednosti su o : i a : (s nešto više stražnjom artikulacijom).

U Maloj Trnovitici i Daskatici kratki nenaglašeni vokalizam odgovara dugomu, a ne kratkomu naglašenom vokalizmu, tj. u tom se slogu javlja kratki dvoglas prema dugome, npr. *p'ovjem* prema *poviémo*. Razlika je među njima u tom što je u Daskatici govor tipa *tanek*, tj. različit je refleks poluglasa, pa ta dva govora čine dvije različite skupine. Postoje i razlike u izgovoru dugoga e , koji u M. Trnovitici ima srednju vrijednost, a u Daskatici je zatvoreniji – e .

3.1.11. *Tip 6-6-7 s ie.* U nekoliko govora zabilježen je rijedak tip vokalizma u kojem je položaj maksimalne razlikovnosti kratki nenaglašeni slog, najčešće zagnasni. Među govorima s tim tipom vokalizma razlikuju se tri skupine s obzirom na distribuciju, odnosno porijeklo nekih vokala.

U Cirkveni, između Križevaca i Bjelovara, i u kajkavskom govoru Milaševca kod Čazme (gdje se govori i štokavski) uz šest monoftonga kao u kratkom naglašenom slogu u nenaglašenom dolazi i dvoglas: *i - e/e - je - e - a - o - u*. Primjeri: *d'enes - p'astjer*. Dugi je vokalizam u Milaševcu s *a*; a u Cirkveni s *o*: prema starom *a*:

Tako je i u Lemešu Ravenskom i Cugovcu (Križevci), koji imaju neku vrstu prijelaznih govora jer u dugom slogu na mjestu jata i poluglasa može stajati *e*: i *ie*.

U Kuštanima kod Zabna govor je tipa *tanek*, npr. *stāca*, ali *gri:zel*, *krūmpier*.

3.1.12. *Tip 5-6-6 s ie*. I u govorima s dvoglasom *ie* javlja se vokalizam koji ima pet jedinica u kratkom naglašenom slogu, a šest u dugom i kratkom nenaglašenom slogu, gdje se javlja dvoglas *ie*. U tim su govorima s obzirom na distribuciju, odnosno porijeklo vokala dvije skupine.

U Velikoj Trnovitici razvoj je bio uobičajeni kajkavski, a karakteristike su izgovora da se vokal koji u kratkom naglašenom slogu stoji prema starijima *e* (*ē = poluglas*) te *e* (od *e = eⁿ*) izgovara *e* ili *e*, npr. *mēgla*, a kompaktan dugi vokal kao *a*; npr. *mlā:tim*.

Kostanjevac i Nova Ploščica kod Garešnice imaju govor tipa *tanek*. Karakterističan je dugi vokalizam s *e*; npr. *m:so*.

3.2.1. O vokalizmu treba još reći da je u svim govorima silabem *r*, koji kao svi vokali može biti dug i kratak, modularan silazno i uzlazno, već prema tome kakav je prozodijski sustav kojega govora. U većini govora *r* ne može stajati u inicijalnom položaju, već ima protezu *h*, npr. *hrša*, ali *rša* u Recu kod Koprivnice i sjevernomoslavačkim govorima istočno od Česme.

U nekim bilogorskim govorima istočno od Bjelovara i sjevernomoslavačkim istočno od Česme u kojima otpada zanaglasno *i* javlja se također silabično *n*, npr. *vi:kn^ola*, *i*, rjeđe, *lⁿ*, npr. *plā:stl^o* (*plā:stili* 'stavljali u plastove'). To je samo u zanaglasnom položaju, kao i u primjerima.

Gubljenje zanaglasnoga *i*, rjeđe *u*, proširenije je od pojave silabičkih sonanata, npr. u Recu došlo je do toga gubljenja, ali ne u položajima gdje bi se javljali silabični sonanti, npr. *liscā*, *jāpka*, ali *vikniā*.

Rijetko se, i to u govorima istočno od Česme, javlja fakultativno slogotvorni opstruent, npr. u trosložnom *jābka* u Šimljani kod Garešnice, prema dvosložnom liku kakav je naveden naprijed. Naravno, slogotvorni suglasnici mogli bi se interpretirati kao slijed *suglasnik + šva*.

3.2.2. Na cijelom području protezu *v* ima staro *u* te refleks od *oⁿ = l^o* (*u* ili *o*), npr. *vuvu/vuho*. Većina govora ima također *v(-)*, odnosno *vu(-)* kao prijedlog i prefiks, npr. *vlovil*, osim većeg dijela govora u sjeveroistočnoj Moslavini i govora tipa *tanek*, gdje je *u*, dakle *ulovil*.

Većina sjevernograničarskih govora nema prejotaciju ispred *o*. Imaju je u poznatim slučajevima podravski govori i moslavački govori zapadno od Česme, npr. *jotec*, ali *ostal*.

4. O razvoju vokalizma

4.1. U razvoju vokalizma posebno su značajne tri pojave. Prva je sudbina refleksa izjednačenih *oⁿ* i *l^o*. Na cijelom sjeveroistočnom kajkavskom području, i tako dalje na istok u Slavoniji, došlo je do jednačenja tih glasova, i to tako da je na većem, južnijem dijelu njihov refleks bio zatvoreniji od kontinuanca staroga *o*, a na sjeveru otvoreniji. Kasnije se njihov refleks u jednim govorima jednači s *u* (npr. *ruka*, *suza*), a u drugima s *o*.

Graničarski govori imaju jednačenje s *u*, osim podravskih od Koprivnice do Đurđevca, koji imaju jednačenje s *o* (*roka*, *soza*). U nekim govorima zapadno od Križevaca također dolazi do jednačenja s *o*. Sjeverno i zapadno čuva se posebna vrijednost toga refleksa, i to većinom u vrijednosti otvorenijoj od etimološkoga *o*. Takvo stanje navodi na zaključak da se otvoreniji refleks jednačio s *o*. Inače bi bilo teško protumačiti različiti razvoj koji danas imamo u susjednim selima, npr. u Đurđevcu (*o*) i u Kalinovcu (*u*).

U nekim istočnopodravskim govorima, npr. u Otrovancu i Vaški, gdje se refleks *oⁿ* i *l^o* izjednačio s *u*, morfem je za 3pl prezenta *o*, a u glagola II. vrste osnovni je morfem *no*, npr. *id*, *viknol*. U Jagnjedovcu gdje je došlo do jednačenja s *o* nastavak je za Asg a-deklinacije *u* (npr. *ro:ku*, *nogu*).

4.2. Druga je značajna crta u razvoju vokalizma sudbina jata i poluglasa. Govori u kojima su ta dva izjednačena glasa (njihovo je jednačenje značajna kajkavska osobina) u dugom slogu dala dvoglas *ie* čine dvije aree, istočnu i zapadnu. U istočnoj arei, na bilogorskom području, ti govori čine nekoliko otoka, od kojih su najveći cirkvenski i ciglenski. U sjevernoj Moslavini iekavsko je područje istočno od rijeke Česme, dakle tu se ta izoglosa poklapa točno s granicom prema turskom području u drugoj polovini 16. stoljeća. Zbog toga se može pretpostaviti da je za takav razvoj mogao biti značajan utjecaj štokavaca, kojima su ti govori okruženi, ali treba uzeti u obzir da su to područje naseljavali i doseljenici iz zapadnijih krajeva koji također imaju dvoglas *ie*, a nisu bili izloženi štokavskom utjecaju.

Dvoglas *ei/ej*, kao varijanta uz dugo *e* ili kao jedini alofon, sekundaran je, kasnije razvijen.

4.3. Posebnu pažnju zaslužuju govori u kojima je na mjestu poluglasa u naglašenom slogu, odnosno u leksmu *a*, svrstani u tip nazvan *tanek*, *pakel* (prema redovnim kajkavskim oblicima *tenek*, *pekeli*). Nema ih mnogo i razasuti su od Križevaca (Kuštani) do Garešnice (Kostanjevac i N. Ploščica) te Vaške na istoku. Takvo se stanje može objasniti štokavskim utjecajem, ali je moguće i drukčije objašnjenje. Rečeno je da se u Slavoniji dugo čuva posebna vrijednost za jat i poluglas. Za jat je to bilo *e*. Za poluglas se može pretpostaviti da je to bio glas tipa *šva*, kao i danas u nekim govorima na karlovačkom području (npr. *stōza*, *mōgla*).

Vjerojatno su govori koji imaju različite zamjene za poluglas nastavak tih govora. U Vaški u gramatičkim morfemima ta je vrijednost izjednačena s onom za jat, refleks *e*, dok je kontinuant za staro *e = eⁿ* tamo otvoreniji glas. Iz vrijednosti *šva* moguće je jednačenje s *a*, kao u Vaški u leksmima, odnosno pod naglaskom (što se danas događa u nekim govorima na karlovačkom području) i s *e* od jata, kao u Vaški u drugom položaju.

Može se također pretpostaviti da i istočnopodravski i istočnobilogorski govori s petočlanim vokalizmom potječu od takvih govora u kojima su dugo čuvane posebne vrijednosti za jat i poluglas, pa su se jedna i druga odmah izjednačile s kontinuantom starih *e* i *eⁿ*, bez specifičnoga kajkavskoga jednačenja jata i poluglasa. Naravno, u njima je moguć i razvoj od tipičnoga kajkavskoga stanja s izjednačenim jatom i poluglasom, kojih se refleks kasnije jednači s onim od *e=eⁿ*. Treba također pretpostaviti mogućnost da u jednim govorima imamo jedan, a u drugima drugi razvoj.

4.4. Od ostalih crta u vokalizmu može se navesti da je u nekim bilogorskim govorima inicijalno *o* ispred *n* prešlo u *u*, npr. u zamjenici za 3. lice: *un(-)*, pa *unda*

'onda' i isto tako finalno *o* iza *m* u lpl prezenta *-mu* (npr. *vidimu*).

Stara skupina *čer-* dala je kajkavsko »punoglasje« *čere/čerie* a prema *čbr-* dolazi *cr-* ili *čr-*. Zanimljiva je diferencijacija u Reki: *čereivo* 'truh' i *creivo* 'crijevo' uz *dróbo*.

5. Konzontizam

5.1. U velikoj većini govora zastupljen je ovaj konzontizam:

p	b					m		
		f	v					
t	d	s	z	c	*3	n	l	r
		š	ž	č	3	ń	l	j
k	g	*h						

Zvjezdicom su označeni suglasnici koji nisu zastupljeni u svim govorima⁴.

Sjevernomoslavački govori istočno od Česme nema ju u sustavu *h*, također ni neki bilogorski govori, npr. Reka, dok ga većina graničarskih govora ima u položaju gdje je protetskog porijekla, npr. *hr:š*, a drugdje je zamijenjen s *v* ili s *j*, npr. *m'uva*, *sn'ēja*. U Podravini, npr. Hlebnama, zabilježeni su primjeri s *h* na mjestu *v*, npr. *kroh*.

Fonem 3 nije potvrđen u Vaški.

U govorima u kojima ispada zanaglasno *i* postoje u sustavu, u zanaglasnom slogu, dugi, geminirani suglasnici, npr. *móla* (*mólla*), *plát*: inf., prema *plát* imperativ (Reka).

S obzirom na samo jedan palatalan par afrikata (*č* i *š*) što je tipična kajkavska osobina, značajno je da je takvo stanje i u većini hrvatskih štokavskih govora ovoga područja, a susreće se i u nekim srpskim govorima, npr. u moslavačkom štokavskom otoku.

5.2. U nekoliko najistočnijih govora, a i nekoliko drugih, nema ukidanja opreke po zvučnosti na kraju riječi pred pauzom (npr. *rog*, prema *rok*, *roga* u većini govora).

5.3. U većini govora, osim u Podravini, ispred prednjih vokala *l* se palatalizira, izjednačuje s *l* npr. *l'ipa/l'ípa*. U Kalniku, a vjerojatno i u susjednim govorima, do te neutralizacije dolazi samo ispred *i* i *e* od jata i poluglasa, ali ne ispred *e* te *e* od *o*, npr. *t'ęle* 'tele' na Bilogori, ali *t'ęle*, *šele* u Kalniku. U podravskim i istočnim bilogorskim govorima nema te neutralizacije, ali je *l* leksikalizirano na mjestu starijega *l* u nekim pojedinačnim primjerima, npr. *móřila* M. Trojstvo, *d'ętelina* Vaška.

5.4. Nazalno *ń* je u Podravini i u govorima zapadno od Česme i Križevaca prešlo u položaju iza vokala u slijed s anticipiranim palatalnim elementom, *jn* ili *jn'*, npr. *kojni*, većinom, *kojńi* u Sušnjarima kod Ivanić-Grada. U Apatovcu je u tom položaju obično nazalno *jń*, npr. *k'oj-ńi*, a u inicijalnom položaju *j*, sam ili s *n* od kojega je rastavljen vokalom, npr. *řęmu*, *řęnga* 'njemu, njega'.

Depalatalizaciju starijeg *l* susrećemo na cijelom području, osim u sjevernoj Moslavini istočno od Česme i u nekoliko drugih pojedinačnih mjesta. Međutim, i u mjestima gdje nalazimo primjere s depalatalizacijom ima, više ili manje, i primjera bez nje, npr. u Cagincu kod Ivanić-Grada zabilježeno je *lu:đi* i *p'ostel*. Depalatalizacija *ń* rjeđa je, npr. *kniga* u Reki.

Prema starijem *l6j* većinom je *l*, ali je oko Ivanić-Grada zabilježeno također *lj* i *lj* (*dva glasa, a ne jedan: l + j* i *l + j*), npr. *zę:lje* u Tedrovcu, *zę:lje* u Prečcu. Nazalno *ń* od *n6j* vlada se kao i starije *ń*.

Novije jotovanje drugih suglasnika nije provedeno, ali utjecajem sa strane unose se likovi s jotiranom osnovom, npr. *cvęitje* i *cvęiče* u Reči.

6. Važnije morfološke osobine

6.1. Za NA uz brojeve 2, 3, 4 postoji posebna konstrukcija, gdje je oblik za m.r. jednak Gsg, za ž. r. NApl, a za s.r. u većini govora postoji poseban oblik s nastavkom *-e/-e*, npr. *dvę:/ tri: s'ęle*. U nekim je govorima i oblik za s.r. jednak Gsg, a postoji samo petrificiran poseban oblik u nekim izričajima, npr. *dva sela, dvęi/ tri lęte*.

6.2. Vokativ je jednak nominativu osim kod ženskih hipokoristika na *-a*, npr. Vsg *B'aro* uz Nsg *Ba:ra* (modulacija varira) i *B'ara*.

6.3. U većini govora nisu izjednačeni DLlpl, a izjednačeni su u više istočnih moslavačkih govora i u pojedinim bilogorskim. Gdje je došlo do jednačenja, nastavak je za m. i s.r. *-ima*, za ženski *-ama* (Ivanjska) ili *-am* (Reka). I u govorima s izjednačenjem DLlpl čuvaju se okamenjeni stariji oblici nekih riječi, npr. DL *ko:li* 'kolima'.

6.4. Osim u Podravini i u nekim pojedinim govorima, Asg m.r. za neživo jednak je uvijek Nsg (*daj-mi s'tolec*), a u Podravini samo uz glagole kretanja (*daj-mi s'tolca*, ali *na-stólec*).

6.5. U bilogorskim i moslavačkim govorima nastavak je DLsg *a*-deklinacije *-e*, pa je većinom jednak Gsg. Negdje i imenice *i*-deklinacije imaju isti nastavak, npr. *f-pęće* ('u peći'). Drugdje je taj nastavak *-i*.

6.6. U Isg imenica ž. r. nastavci su, idući od zapada na istok: najprije *-u*, obično povezan i s prozodijskom oznakom (duljinom osnove prema kraćini u drugim oblicima), zatim *-um*, sa ili bez dodatne prozodijske oznake (npr. *s-ko:su*, *s-ko:su:m*). U graničnom području dubletni su oblici s *-u* i *-um*, npr. u Roščancima između Koprivnice i Bjelovara. U Podravini i na istoku, kao i u nekim pojedinačnim govorima zapadnije (Reka), nastavak je u tom padežu *-om* (*s-kosom*).

6.7. U centralnim i zapadnim govorima u pridjeva je živa kategorija određenosti. Opreka određeno/neodređeno označena je nastavkom samo u Nsg m.r. (*-i -Ø*), a u ostalim oblicima u nekih pridjeva prozodijskim sredstvima, npr. *bogat - bogati* ili *bog'ati, bog'ata - boga:ta* (modulacija u govorima varira).

6.8. U pridjevsko-zamjeničkoj deklinaciji DLsg ž.r. redovno ima imenički nastavak (*dobri/-e kravi/-e*), a samo u nekim govorima poseban nastavak *-oj*, npr. u Reči. Gpl ima u bilogorskim govorima nastavak *-i* (*dobri kro:f*), u Podravini većinom *-e* (*dobre kro:f*), a u moslavačkim govorima nastavak *-ija* (*dobrija kra:v*), koji je preuzet od susjednih štokavskih govora.

6.9. U velikoj većini govora sklanjaju se svi glavni brojevi.

6.10. Glagoli imaju redovno poseban oblik za infinitiv, poseban za supin. U govorima u kojima nije otpalo *-i* u infinitivu (a to je većina govora, jer u manjem broju govora otpada zanaglasno *i*), razlikuju se pristunošću: odsutnošću *-i*, te u nekih glagola prozodijskom oznakom. U govorima bez *-i* infinitiv i supin razlikuju se samo prozodijskom oznakom u nekih glagola. U primjerima je na prvom. njestu infinitiv: *sp'ai(i) : spa:t, d'ęla-t(i) i del'ati* (u Podravini) : *d'ęlat, kós(i)t : kosit, túč(i) : tuč'itd*.

6.11. Nekoliko govora, u kojima su o^n i l^0 izjednačeni s u , u osnovi II. vrste glagola nema *-nu-* nego *-ni-* (npr. *vi:knit*, n^0 (npr. *vi:kn^0t* Povelić) i *-no-* (npr. *vi:knoti* Vaška).

6.12. U 3pl prezenta generaliziran je nastavak *-ju* ili *-du* u Podravini i u Moslavini, ali se uz oblike s tim nastavkom javljaju i oblici bez njega. U Vaški i nekim drugim podravskim mjestima taj je nastavak *-do* ili *-jo*, iako su u drugim položajima o^n i l^0 izjednačeni s u .

U 1pl prezenta nastavak je na istoku *-mo*, u centralnim je govorima također taj nastavak ili nastavak *-mu*, a na sjeverozapadu područja nastavak je *-mę*.

6.13. Imperativ u centralnim i istočnim sjevernograničarskim govorima nema nastavka *-ete* kao u Podravini i na sjeverozapadu, pa imamo *pi:lite* ili *pi:lte* (gdje otpada zanaglasno *i* prema *pi:lete* (naglasak varira).

7.0. U klasifikaciji kajkavskih govora, a da bi se dobila klasifikacija koja bi odgovarala onoj u drugim narječjima hrvatskoga ili srpskoga jezika, npr. u štokavštini (gdje se izdvajaju dijalekti, eventualno poddijalekti, pa skupine i podskupine govora), potrebno je uz već navedene korekcije Ivšičeve klasifikacije po akcentuaciji kao drugi kriterij dodati vokalizam. To su sudbina poluglasa te sudbina o^n i l^0 . Za izdvajanje jedinica, idioma, nižega ranga treba primijeniti značajke koje su manje važne, i to (1) progresivnu metataksu siline s dugoga sloga, (2) progresivnu metataksu siline s kratkoga sloga i (3) refleks jata i poluglasa u dugom slogu.

Nakon takve načelne klasifikacije, iznio sam korekcije s obzirom na prostiranje dijalekata, njihove podjele na poddijalekte i skupine te kao posljedica toga korekcije naziva u sjeveroistočnim kajkavskim govorima – na temelju novijih terenskih istraživanja. (Vjerojatno će nakon potpunijeg istraživanja takve korekcije biti potrebne i u drugim kajkavskim područjima.)

7.1. Podravski govori s ograničenjem u mjestu naglasaka čine dijalekt, koji se po prostiranju može nazvati *podravskim*. S obzirom na sudbinu refleksa o^n i l^0 , ti govori tvore dvije skupine: u većini govora, od Botova i Koprivnice do Đurđevca (osim Hlebina i Peteranca, koji ne pripadaju govorima s navedenim ograničenjem) taj je refleks izjednačen s o , a u nekoliko sela istočnije izjednačen je s u . Kako zbog nekoliko sela nije praktično govoriti o posebnom dijalektu, iako se na drugim područjima po tom kriteriju izdvajaju dijalekti, ovdje je bolje govoriti o dva poddijalekta. Osim toga, ti su govori bliski i po drugim osobinama.

7.2. Sjeverozapadno od toga dijalekta i sjeverno od ostalih graničarskih govora prostire se *zagorsko-ludbreški dijalekt*, koji pripada I. Ivšičevoj skupini govora. Međutim, zagorski govori još uvijek nisu dovoljno poznati da bi se dala njihova konačna klasifikacija.

7.3. Sjevernograničarski kajkavski govori s regresivnom metataksom siline s kratkih slogova i bez metatonije cirkumfleksa u akut, ali s metatonijom akuta u cir-

kumfleks ($\sim \leftarrow \hat{\ } \right)$, čine dijalekt koji se po prostiranju može nazvati *čazmansko-podravskim* ili *sjevernomoslavačkim*, jer je većina tih govora u sjevernoj Moslavini, a manji dio na Bilo-gori i u Podravini.

Kako neki govori toga dijalekta nemaju jedinstvenu sudbinu poluglasa (govori tipa *tanek*), ta se crta nameće kao kriterij za podjelu na poddijalekte. Međutim, kako je tih govora malo i ne zauzimaju kompaktno područje, ne može se ostati samo pri primjeni toga kriterija. Može se dodati sudbina jata i poluglasa u dugom slogu, pa se kombinacijom tih dvaju kriterija izdvajaju tri poddijalekta.

7.3.1. Prvi poddijalekt čine svi govori tipa *tanek* bez obzira na refleks jata i poluglasa u dugom slogu, dakle iekavski govori V. Trojstva, Male Ciglene, Nove Plošćice, Kostanjevca i Daskatice te ekavski govori u Vaški i Zabrdi.

7.3.2. Drugi poddijalekt čine iekavski govori koji nisu tipa *tanek*, a to je većina sjevernomoslavačkih govora istočno od Česme i ciglenskih govora, a mogao bi se nazvati *čazmansko-ciglenskim* poddijalektom.

7.3.3. Treći poddijalekt činili bi ekavski govori koji nisu tipa *tanek*, koji se nalaze zapadno od Česme i u Podravini, a može se nazvati *dubravsko-podravskim*.

7.4. Ostali sjeveroistočni kajkavski govori, koji stvarno pripadaju IV. Ivšičevoj skupini, tj. oni u kojima je došlo do unakrsne metatonije osnovnoga kajkavskoga cirkumfleksa i akuta (*měso* → *měšo*, *sūša* → *sūša*), zauzimaju veliko područje s obzirom na ostale kajkavske dijalekte i međusobno se znatno razlikuju po drugim osobinama. Po razvoju o^n i l^0 mogu se podijeliti na dva dijalekta. Govori u kojima se refleks tih glasova izjednačio s u čine dijalekt koji se može nazvati *glogovničko-bilogorskim*, a govori u kojima se čuva njegova posebna vrijednost ili se u novije vrijeme jednači s o čine *gornjolonjsko-kalnički dijalekt*. Ovaj drugi dijalekt trebat će kao i prvi podijeliti na poddijalekte, ali još nije dovoljno poznat.

7.5. Glogovničko-bilogorski dijalekt može se podijeliti na tri poddijalekta s obzirom na progresivnu metataksu siline.

7.5.1. Prvi poddijalekt čine govori koji nemaju takvu metataksu (*řagoda*), a to su govori s 3. i 4. akcenatskim tipom Ivšičeve IV. skupine. Po najvećoj skupini takvih govora oko Ivanjske u Moslavini, mogu se nazvati *ivanjskim* poddijalektom. Na Bilo-gori ti su govori razbacani.

7.5.2. Drugi poddijalekt, koji se može nazvati *križevačko-bilogorskim*, tvore govori koji imaju progresivnu metataksu siline samo s kratkih slogova (*řag'oda*, *młat'imo*), a to je većina govora.

7.5.3. U treći poddijalekt ulaze govori koji imaju metataksu siline sa starijih dugih naglašenih slogova (*řag'oda*, *młat'imo*) a po prostiranju nazvan je *vrbovečkim*.

LITERATURA

- ADAMČEK, J. i I. KAMPUŠ 1976. Popisi i obračuni poreza u Hrvatskoj u XV i XVI stoljeću. Zagreb.
- ARUMAA, P. 1964. Urslavische Grammatik I. Heidelberg.
- BELIĆ, A. 1929. Kajkavački dijalekat. Narodna enciklopedija Srba, Hrvata i Slovenaca. Beograd.
- BELIĆ, A. 1935. Dr. Stjepan Ivšić, Jezik Hrvata kajkavaca. Južnoslovenski filolog 14, 241-246.
- BELIĆ, A. 1960. Fonetika. Osnovi istorije srpskohrvatskoga jezika I. Beograd.
- BÖSENDORFER, J. 1910. Critice iz slavenske prošlosti. Osijek.
- BRABEC, I. 1970. Hrvati uz Muru i Dravu te u Vedešinu. Ljetopis Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti 74, 495-500.
- BROZOVIĆ, D. 1960. O strukturalnim i genetskim kriterijima u klasifikaciji hrvatskosrpskih dijalekata. Zbornik za filologiju i lingvistiku 3, Novi Sad, 68-86.
- BROZOVIĆ, D. 1963. O rekonstrukciji predmigracionog mozaika hrvatsko-srpskih dijalekata. Filologija 4, Zagreb, 45-55.
- BROZOVIĆ, D. 1970. Dijalekatska slika hrvatskosrpskog jezičnog područja. Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru 8(5), 5-32.
- BUTURAC, J. 1984. Popis župa Zagrebačke biskupije od godine 1334. i 1501. Starine 59, 43-108.
- CVJIH, J. 1927. Metanastasička kretanja, njihovi uzroci i posledice i Balkansko poluostrvo. Srpski etnografski zbornik 24. Beograd.
- ČUK, J. 1916. Podravina do Bednje i Voćinke i susjedna područja do polovice četrnaestoga vijeka. Vjesnik Zemaljskog arhiva 18. Zagreb, 169-232.
- DOBRONIĆ, Lj. 1951. Topografija zemljišnjih posjeda zagrebačkih biskupija prema ispravi kralja Emerika iz godine 1201. Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti 283, 19-51.
- FANCEV, F. 1907. Beiträge zur serbokroatischen Dialektologie. Archiv für slavische Philologie 29, 305-390.
- FINKA, B. i A. SOJAT 1973. Karlovački govor. Hrvatski dijalektološki zbornik 3, 77-150.
- FINKA, B. i A. SOJAT 1975. Hrvatski ekavski govori jugozapadno od Vinkovaca. Radovi Centra za znanstveni rad, Vinkovi 3, Zagreb, 5-131.
- GRAFENAUER, B. i dr., Historija naroda Jugoslavije. I, Zagreb 1953. II, Zagreb 1959.
- HAMM, J. 1949. Štokavština Donje Podravine. Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti 275, 5-70.
- HRASTE, M. 1956. Bibliografija radova iz dijalektologije, antropnimije i hidronimije na području hrvatskoga ili srpskoga jezika. Hrvatski dijalektološki zbornik 1, 387-479.
- HRASTE, M. 1958. Značaj zapadnoga štokavskog govora za istoriju i dijalektologiju srpskohrvatskog jezika. Južnoslovenski filolog 23, 77-81.
- HRASTE, M. 1960. Kajkavski dijalekat. Jezik hrvatskosrpski/srpskohrvatski. Enciklopedija Jugoslavije 4.
- IVIĆ, A. 1926. Migracije Srba u Slavoniju tokom 16., 17., i 18. stoljeća. Srpski etnografski zbornik 36, Subotica.
- IVIĆ, P. 1957. Izveštaj o naučno-istraživačkom radu na terenu. Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu 2, 401-404.
- IVIĆ, P. 1958. Die serbokroatischen Dialekte. s'Gravenhage.
- IVIĆ, P. 1959. O deklinacionim oblicima u srpskohrvatskim dijalektima. Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu 4, 189-215 i 5, 117-130.
- IVIĆ, P. 1961. Izveštaj o ispitivanju govora u severnoj i zapadnoj Hrvatskoj. Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu 6, 403-405.
- IVIĆ, P. 1968. Procesi rasterećenja vokalskog sistema u kajkavskim govorima. Zbornik za filologiju i lingvistiku 11, 57-69.
- IVIĆ, P. i I. LEHISTE. Prilozi ispitivanju fonetske i fonološke prirode akcenta u savremenom srpskohrvatskom jeziku. Zbornik za filologiju i lingvistiku 6, 31-69 i 8, 75-117.
- IVŠIĆ, S. 1911. Prilog za slavenski akcent. Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti 187, 133-207.
- IVŠIĆ, S. 1913. Današnji posavski govor. Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti 196, 124-254.
- IVŠIĆ, S. 1936. Jezik Hrvata kajkavaca. Ljetopis JAZU 48, 47-88.
- IVŠIĆ, S. 1971. Hrvatska dijaspora u 16. stoljeću i jezik Hrvata Gradišćanaca. Priredo i dijelom obradio B. Finka. Izabrana djela iz slavenske akcentuacije. München, 723-798.
- JEDVAJ, J. 1956. Bednjanski govor. Hrvatski dijalektološki zbornik 1, 279-330.
- JUNKOVIĆ, Z. 1972. Jezik Antuna Vramca. Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti 363.
- JUNKOVIĆ, Z. 1977. Parenté et affinité en dialectologie. Annales de la Faculté des lettres et sciences humaines de Nice 28, 9-23.
- JUNKOVIĆ, Z. 1982. Dioba kajkavskih govora, tipovi i savezi. Hrvatski dijalektološki zbornik 6, 191-216.
- KALINSKI, I., Fonološki opis govora Črečana (rukopis).
- KALINSKI, I. i A. SOJAT, Zelinski tip govora. Rasprave Instituta za jezik, Zagreb, 2, 21-36.
- KARGER, A. 1963. Die Entwicklung der Siedlungen im westlichen Slavonien. Wiesbaden.
- KASIĆ, D. 1967. Srbi i pravoslavlje u Slavoniji i Sjevernoj Hrvatskoj. Zagreb.
- KASIĆ, J. 1963. O jekavskom govoru Velikoga Grđevca, sela jugoistočno od Bjelovara. Zbornik za filologiju i lingvistiku 6, 149-157.
- KLAIC, N. 1971. Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku. Zagreb.
- KLAIC, N. 1976. Povijest Hrvata u razvijenom srednjem vijeku. Zagreb.
- KURYLOWICZ, J. 1968. Indogermanische Grammatik, II. Akzent/Ablaut. Heidelberg.
- LONČARIĆ, M. 1978. Jagnjedovački govor (s osvrtom na pitanje kajkavskoga podravskog dijalekta). Hrvatski dijalektološki zbornik 4, 197-262.
- LONČARIĆ, M. 1979. Naglasni tipovi u kajkavskom narječju. Prilog razvoju slavenske akcentuacije. Rasprave Zavoda za jezik 4-5, 109-118.
- LONČARIĆ, M. 1980. Bilogorski kajkavski govori (u tisku.)
- LONČARIĆ, M. 1982a. Prilog podjeli kajkavskoga narječja (s kartom kajkavskoga narječja). Hrvatski dijalektološki zbornik 6, 237-246.
- LONČARIĆ, M. 1982b. Sjevernomoslavački kajkavski govori (s kartom sjeveroistočnih kajkavskih govora). Rasprave Zavoda za jezik 6-7, 55-120.
- LONČARIĆ, M. 1984. Hlebinski govor, Hlebinski almanah, I, Hlebina, 282-287.
- LONČARIĆ, M. 1985. Toponimi u osvjetljavanju predmigracijskog jezičnog stanja u Slavoniji, Zbornik referata i materijala V jugoslavenske onomastičke konferencije, Sarajevo 1985, 95-101.
- LONČARIĆ, M. 1985b. Kalničko-bilogorska štokavština, Hrvatski dijalektološki zbornik 7, 133-150.
- LONČARIĆ, M., FINKA, B., Govor virovitičkoga kraja, »Virovitički zbornik« 1234-1984, Virovitica 1986, 329-338 (s kartom).
- MILETIĆ, B. 1933. Izgovor srpskohrvatskih glasova. (=Srpski dijalektološki zbornik 5, Beograd).
- MOGUŠ, M. 1967. Za novu akcentatsku klasifikaciju u dijalektologiji. Zbornik za filologiju i lingvistiku 10, 125-132.
- MOGUŠ, M. 1971. Fonološki razvoj hrvatskoga jezika. Zagreb.
- NEWEKLOWSKY, G. 1978. Die kroatischen Dialekte des Burgenlandes und der angrenzenden Gebiete. Wien.
- NEWEKLOWSKY, G. 1982. O kajkavskim osobinama u nekajkavskim govorima Gradišća. Hrvatski dijalektološki zbornik 6, 257-264.
- PAVIČIĆ, S. 1920. O govoru u Slavoniji do turskih ratova i velikih seoba u 16. i 17. stoljeću. Rad JAZU 222, 194-269.
- PAVIČIĆ, S. 1953. Podrijetlo naselja i govora u Slavoniji. Zagreb.
- PAVIČIĆ, S. 1968. Moslavina i okolina. Zbornik Moslavine, Kutina, 16-129.
- POPOVIĆ, I. 1960. Geschichte der serbokroatischen Sprache. Wiesbaden.
- REŠETAR, M. 1907. Der štokavsche Dialekt. Wien.
- RAČKI, F. 1915. Popis župa zagrebačke biskupije od 1334. i 1501. Starine JAZU 4, 201-229.
- ROŽIĆ, V., Kajkavački dijalekat na Prigorju. Rad JAZU 115, 68-136; 116, 113-174; 118, 55-115.
- SEKEREŠ, S. 1967. Klasifikacija slavenskih govora. Zbornik za filologiju i lingvistiku 10, 133-146.
- SEKEREŠ, S. 1974. Govor slavenske Podravine. Zbornik za filologiju i lingvistiku 17/2, 125-172; 18/1, 185-221.
- SEKEREŠ, S. 1975. Govor Virovitice i okolice. Zbornik za filologiju i lingvistiku 18/2, 161-202; 19/1, 93-113.
- SEKEREŠ, S. 1977. Akcentatske zone slavenskoga dijalekta. Zbornik za filologiju i lingvistiku 20/1, 180-201.
- STROHAL, R., Dijalekti u današnjoj bjelovarsko-krizevačkoj županiji. Nastavni listovi, Zagreb, 28, 412-416.
- SISIĆ, F. 1873. Pregled povijesti hrvatskoga naroda od najstarijih dana do godine 1873. (Drugo izdanje, Zagreb 1963)
- SISIĆ, F. 1896. Županija virovitička u prošlosti. Osijek.
- SOJAT, A. 1966. O knjizi »Jezik« i o kajlogiju i lingvistiku 9, 208-211.
- SOJAT, A. 1981. Cubinec, Prelog, Virje. Fonološki opisi srpskohrvatskih/hrvatskosrpskih ... govora. Sarajevo, 325-342.
- SOJAT, A. 1982. Turopoljski govori. Hrvatski dijalektološki zbornik 6, 317-496.
- TEŽAK, S., O rezultatu dijalektoloških istraživanja u okolici Karlovca. Ljetopis JAZU 62, 418-423.
- VANICEK, F. 1875. Spezialgeschichte der Militärgrenze I-III. Wien.
- GENERALAT, Varadžinski: zbirka dokumenata u Arhivu Hrvatske u Zagrebu.
- ZEČEVIĆ, V., Martinec (upitnik za Hrvatsko-srpski dijalektološki atlas, u Zavodu za jezik, Zagreb).
- ZEČEVIĆ, V., Kajkavsko-štokavska Čazma, Hrvatski dijalektološki zbornik 7, 297-316.
- ZEČEVIĆ V., Virovitica (upitnik za Hrvatsko-srpski dijalektološki atlas).

1. Prozodijska se obilježja (naglasci, kvantiteta) bilježi po međunarodnoj fonetskoj transkripciji. Duljina vokala s dvotočkom (:) iza slova (npr. *pēta* – dugo e *pit'ati* – dugo nenaglašeno i); silazna modulacija znakom ` (npr. *krava*, književno *krava*, *pēta* – redni broj 'pēta'); uzlazna modulacija znakom ' (npr. *sēlo*, *pēta* – dio noge 'pēta'); mjesto naglasaka (udar, silina), kada modulacija nije bitna, bilježi se apostrofom ispred slova (npr. *kr'ava*, *p'e:ta*). Pri citiranju i povijesnom izvođenju upotrebljavaju se i uobičajeni znaci u našoj dijalektologiji:

ˆ za cirkumfleks, dugosilazni naglasak, ~ za akut, dugouzlazni naglasak, ˘ za kratki naglašeni slog u kajkavštini te crtica (–) za nenaglašenu duljinu (pit'ati). V. bilješke 3. i 4.

Nazalnost se bilježi s n u eksponentu, i to prednji nazal kao eⁿ, stražnji kao oⁿ te nazalna jota kao jⁿ.

2. Stjepan Ivšić, najveći hrvatski dijalektolog, podijelio je sve kajkavske govore, osim gorskokotarskih, po akcentuaciji u četiri skupine. Od njih jedna, Ivšićeva II, koju čine donjosutlanski govori, u osnovi nema kajkavsku akcentuaciju jer su ti govori po porijeklu čakavski. Od ostale tri skupine, I, zagorski, plješivičkoprigorski i međimurski govori, najbolje čuva osnovnu kajkavsku akcentuaciju, u prvom redu tzv. kajkavski metatonijski cirkumfleks (koji dolazi u primjerima kao *govēdina*, *posēkel* –dugo, silazno e). U III. skupini, posavski govori, taj se naglasak (obično) pomiče prema početku riječi (*g'ovedina*, *p'osekel*, ali *pos'ekli*). U IV. skupini, od Zeline na istok, govori imaju tzv. unakrsnu metatoniju cirkumfleksa i akuta (~ osnovnog kajkavskog dugog uzlaznog naglasaka,

koji dolazi npr. u *mlātim*, *sīša*, tj. cirkumfleks prelazi u akut i obratno (ˆ → ~, ~ → ˆ), slično kao u litavskom jeziku pa je dobiveno *govēdina*, *posēkel*, *mēso* i *mlātim*, *sīša*. Kasnije je pokazano da neki govori čine također takve posebne skupine i da ih treba izdvojiti iz Ivšićevih skupina. Takvi su oni međimurski govori u kojima je važno samo mjesto naglasaka (kao u istočnoslavenskim jezicima) te podravski govori u kojima mogu biti naglašena samo dva zadnja sloga riječi (npr. *govēdina*, *matemat'ika*. – Ivšićev 8. tip). Glas šva o poluglas bilježe se s 6 (šesticom), npr. *st6za* 'staza'.

3. Za glasove se djelimice upotrebljava transkripcija uobičajena u našoj dijalektologiji. Otvorenost se bilježi zarezom, lukom ulijevo (npr. e, o – žena, gl:va). Zatvorenost se bilježi drugim tipom slova, umjesto točkom ispod slova, i to zatvoreno e s e, zatvoreno o s o te zatvoreno a s a, npr. *sēza*, *do:jedn*, *gl:va*. Glas u pomaknut unaprijed, prema i, povišen, bilježi se kao odgovarajuće njemačko ü (npr. *liik*, *pi:še*).

Slogotvorni suglasnici bilježe se kružićem u eksponentu (a ne ispod slova), i to: l^o, n^o, t^o.

4. Slovom č obilježava se u ovoj studiji kajkavska srednja palatalna afrikata, kojoj se izgovor nalazi između é i č, a koja se obično obilježava »trorogim« č (npr. ovdje *kuča*, *čovek*). Paralelno s tim, njezin zvučni parnjak, koji se nalazi između d i dž bilježi se ovdje slovom ž, dok se inače piše s »trorogim« ž (npr. *meža*). Znakom ž bilježi se nepalatalna zvučna afrikata, parnjak bezvučnoga c (npr. *bežga* 'bazga', *brižgati*). Slovom ŋ piše se palatalni nazal, književno nj (npr. *koŋ* – konj), te slovom l palatalni lateral, književno lj (npr. *ljudi* – ljudi).